

SZÓLÁSSZÓTÁR CSOKONAI KÖLTŐI NYELVÉBŐL

Írta: ROZGONYI MIKLÓSNÉ

A felvilágosodás kora a magyar irodalmi nyelv kialakulásában jelentős időszak: a nyelv ügye politikai üggyé vált, s legjobb íróink, költőink szívügyévé. Be kellett bizonyítaniuk a magyar nyelv gazdagságát s alkalmas voltát mindenfajta gondolat és érzelem megszólaltatására. Csokonai sok írásában értekezik erről, elméleti megállapításokat tesz, egyrészt a nyelv korabeli állapotát értékeli, másrészt fejlődésének lehetőségeit rajzolja meg. Gondos figyelemmel fordul a népnyelv felé. Az alábbi megállapítása nemcsak tanács a kortárs írók számára, hanem annak bizonyítéka, hogy féltő szeretettel óvja a népnyelv értékeit, s az irodalmi nyelvbe akarja bevenni őket. „... sok jó magyar szavaink némelly jó magyarok előtt is eszméletlenek; annak oka az, hogy az olyan szó a több vármegyékben feledékenységgben menvén, mai napon, mikor nyelvünkre jobban kezdünk ügyelni, csak néhol és talán a legeggyűgyűbb magyarok közt maradt meg. Magyarim! Literátorok! ne csak a külföldi írókat olvasátok, hanem keressétek fel a robotázó együgyű magyart az ő erdeiben és az ő Scyta pusztáiban, hányjátok fel a gyarló énekes könyveket, a veszekedő prédikációkat, a szűr bibliopoliumon kiterített szennyes románcokat, hallgassátok figyelemmel a danoló falusi lányt és a jámbor puttonost; akkor találtok rá az Árpád szerencsi táborára, akkor lelitek fel a nemzetnek ama mohos, de annál tiszteletesebb maradványait, a melyeket az olvasott és útazott uracskáknak társaságában haszontalan keresnétek.” [1]

A Csokonai életmű számos nyelvi értéket tartalmaz. A XVIII. századi szólás-kincsből sokat műveibe zárt; versei, prózai alkotásai, drámái őrzik ezeket a fontos nyelvi alakulatokat. Szótárírók is gyűjtötték, jegyeztették ezeket a nyelvi fordulatokat (Kresznerics Ferenc, Dugonics András, Baróti Szabó Dávid), de teljességük csak összefüggő költői szövegben életszerű; csak így értékelhető.

A frazeológiai egységek közül a szólások expresszivitása a legszámottevőbb. Az összegyűjtött anyag bizonyítja, hogy a legkülönbözőbb témájú és műfajú művekben figyelemkeltők, érzelmi-hangulati töltésük jelentős; stilisztikai értéküket emeli az is, hogy az olvasó többnyire ismeri a használt szólást. Ez a megállapítás ellentmondásosnak tűnik, hisz amit ismerünk és sokszor hallottunk, az nem kelti fel érdeklődésünket. De hivatkozhatom itt O. Nagy Gábor [2] megállapítására (az eredeti értelmükben elhomályosult szólásokra utal ez a megállapítás), hogy ti. a szókapcsolat alakja és jelentése közti különbség egy pillanatra feszültséget idéz az olvasóban, felvillan benne a szó szerinti jelentés, aztán az átvitt jelentéstartalom kerül előtérbe tudatában. Ez a röviden lejátszódó folyamat sajátos érzelmi színezetet ad Csokonai szókapcsolatainak is, hiszen Csokonai a népnyelvben ismert, használt szólásokat szó bele költészetébe, de a szólások nyelvi formáját saját céljainak, az éppen adott helyzetnek, ízlésének megfelelően formálja, alakítja.

Megfigyelésem szerint is a szólás ismerete összekapcsolja az írókat és az olvasót.

Az utóbbi alkotó módon vesz részt a műben előforduló szólás jelentésének és hangulatának megértésében, megérzésében. A költő a feltételezett ismeretre épít, számít az olvasóra, pl.

„*Porba esik a pecsenyéje* = 'elesik valamilyen biztosnak hitt dologtól', [3] ez az ismert, a szótári forma.

Csokonai így használja: „Már itt minden *reménységed porba esett*” = 'reménységed semmivé foszlott' (nép, vál.). [4]

A szókapcsolat egyetlen szavát módosítja a költő, és ezzel az olvasó figyelmét a legfontosabb gondolatra irányítja; nem valamilyen általában biztosnak hitt dologtól esik el a szóban forgó hős (Tempefői), hanem a reménységtől vehet búcsút. Konkretizálja, egyszerűvé teszi a szólás jelentését. A legkülönbözőbb alak- és jelentésváltoztatást is elfogadja az olvasó, megérti, s a hiányzó részt gondolatban kiegészíti.

Az összegyűjtött anyag sok szempontú elemzést kínál — foglalkozom is vele más rendeltetésű dolgozatomban —, de hadd emeljem ki a legfontosabbakat egyikét: a szólások alkalmazott változatának összehasonlítását a szótári formával. A kettőt egybevetve csodáljuk Csokonait, aki hajlékonyan igazítja gondolataihoz e szókapcsolatokat, és megfigyeljük a szólások alkalmazkodó képességét, hogyan oldódnak fel, és válnak anyaggá a költő alkotó fantáziájának irányításával.

A Csokonai életmű 70%-át vizsgáltam és 447 szólást gyűjtöttem össze (e számban benne van egy alak többszöri előfordulása is). Minden jelentős verset, drámát, prózai művet megvizsgáltam.

A szólásszótár felépítése:

Az egyes szólásokat legfontosabb szavuk (legtöbbször főnév) alapján betűrendben csoportosítottam. A szóláscikk felépítése a következő:

1. O. NAGY GÁBOR gyűjteményéből [5] közlöm a szólás ma ismert alakját és annak jelentését, ezután a lapszám és a szólás gyűjteménybeli sorszáma következik. A több változatban élő szólások közül csak azt idézem, amely legközelebb áll a költő által használthoz. Az O. NAGY GÁBOR gyűjteményében nem található, de másutt fellelhető szólások után odaírom a gyűjtő nevét, a gyűjtemény, (esetleg kézirat) lapszámát, s — ahol ilyen van — a szólás sorszáma. Ezeknek a feltételezett jelentését (ugyanis a régi gyűjtők nem értelmeztek) csak ott közlöm, ahol a költő által használt jelentés megértéséhez erre feltétlen szükség van.

A szóláscikk e bevezető részének az a célja, hogy megkönnyítse a mai olvasó számára a költő által alkalmazott szólás jelentésének megértését, segítsen felismerni egy-egy szólást, mert pl. ha csak egy szóval utal rá a költő, nem biztos, hogy megértjük. A szólások *szótározott* változata és mindenkor *alkalmazott, felhasznált* változata nagyon gyakran eltér egymástól alakilag és jelentésben is.

2. A szóláscikk második részében (csak új bekezdés különíti el az elsőtől) szövegkörnyezettel idézem a költő által használt szólást, majd értelmezem. Ezután zárójelben a szólások stílusminősítése következik először a használati kör, utána a expresszivitás szerint. Az idézett mű címével, a kötet és lapszámmal fejeződik be a szóláscikk. Ha a költő ugyanazt a szólást többször és esetleg különböző művekben alkalmazza, új bekezdéssel egymás alá kerülnek az idézetek a már vázolt felépítés szerint. A szólásokat sorszámozom: a címszó után egy-egy szólás sorszáma található, pl. *hír 13*. Így megfelelő utalással könnyű fellelni a keresett szólást. (Nb! A sorszám nem tükrözi a felhasznált szólások számát, mert ugyanannak a szólásnak több alak alkalmazott változata is lehet!)

Külön kell szólnom a dőlt betűvel szedett idézetekről. Az így kiemelt szólások csak Csokonai írásaiban fordultak elő, az átnézett gyűjteményekben nem találtam

nyomukat. Szövegkörnyezettel, értelmezéssel, stílusminősítéssel közlöm. Az értelmezés csak feltételes, mint ahogyan az lenne a szótári változaté is.

3. A stílusminősítés két fő szempont szerint történik:

a) Használati kör szerint: irodalmi (irod), köznyelvi (kny), népi (nép), homályos, ill. elhomályosult (elh).

Ez a minősítés a mai nyelvéllapotot veszi figyelembe, tehát amit ma irodalminak, köznyelvinek stb.-nek ítélnénk. (Nincsenek adataink arra, hogy Csokonai korában ezeket pontosan hogyan minősíthették volna.)

b) Expresszivitás (a kifejező érték minősége) szerint. Az ÉrtSz [6] minősítéséhez igazodva, és BENKŐ LÁSZLÓ Juhász-szótárának [7] minősítő rendszerét követve az alábbi minősítő jeleket alkalmaztam: választékos, bizalmas, durva, gúnyos, tréfás, túlzó, szépítő, rosszalló, kedveskedő. (Rövidítve az ÉrtSz rövidítési jelzései szerint.) [8]

A 200 év előtti nyelvéllapotot a maival egybevetve sokszor csak feltételezhetjük egy-egy jelentés, értelmezés és stílusminősítés helyességét, találunk elhomályosult és ma élő változatot, de itt-ott a tévedés valószínűsége sem kizárt.

Az alábbiakban a Csokonai szólásszótár *a—h*-ig terjedő anyagát közlöm.

ábécé

1. (Annyit) ért hozzá, mint (a) tyúk az ábécéhez = egyáltalán nem ért hozzá. (gúny) 31./11.

„Ez egyik se vers, ilyet az abc-hez értő tyúk is tudna kárálni.” = ilyen verset az is tudna írni, aki egyáltalán nem ért a versíráshoz. (kny, gúny) (A magyar verscsinálásról közönségesen II./2. 529.)

agár

2. Sovány, mint az agár = feltűnően sovány. 35./121,

„... hát olyatén állapotba — olyan, mint a korcs agár...” = nagyon sovány és igen nevetséges. (kny, gúny, tréf) (Cultura III. 341.)

ágy

3. Az Isten könnyebbítse meg az ágya szalmáját = (átokként v. szépítő kifejezésként) haljon meg. (nép) 36/135.

„... egyszer az isten megkönnyebbíti ágyszalmáját” = egyszer majdcsak meghal. (nép, szép) (Karnyóné III. 284.)

akasztófa

4. Akasztófa címere [rég: Akasztófa bimbaja v. sódara; táj: Akasztófa virága, hóhérpallos cífrája] = akasztani való gazember. (nép) 40./242.

„Ily szép úrral virágzó fa, lön egyszer az akasztófa.” = olyan gazember, hogy egyszer akasztófára kerül. (nép, gúny) (Karnyóné III. 313.)

5. Egy akasztófára valók = egyforma gazemberek, ha látszólag különböznek is egymástól. (táj) 40./344.

„Fehér orcád mint a hó Az enyimhez hasonló, Akasztófára való.” = egyforma kópék vagyunk mindketten. (kny, tréf), (Cultura III. 343.)

„Hagyh békhét the, ... akasztófára való...” = te gazember. (kny, rossz) (Cultura III./337.)

„... jaj vékonyom, jaj, jaj ... — akasztófára való.” = te semmirekellő gazember. (kny, biz) (Karnyóné III. 294.)

alma

6. Szereti más almáját enni = szeret másokon élősködni. (rég) 42./312.

„Már most csak az ő számára Kell neked virítani, Kacsi! a más almájára Számot sem kell tartani.” = vágyódni sem szabad arra, ami a másé (elh, gúny) (Az elmátrónásodott Dóris I./2. 428.)

áll (fn)

7. Felkopik az álla = *a*) éhen marad; *b*) nem kap meg valamit, amire vágyik. 41./286.

„Állad is mint a Quadrámnak Fel ne kopjon.” = nehogy csúful éhen maradj! (kny, gúny) (Currens de lepore II./1. 165.)

„Felkopna ám azok mellett az állacsánk!” = attól még éhen maradhatnánk. (kny, biz) (Tempefői III. 196.)

8. Leesik az álla = *a*) elcsodálkozik, elképed; *b*) (táj) eláll a szava; *c*) (táj) elszomorkodik; *d*) (táj) meghal. 41./287.

„Az elveszett nyulat sehol sem találják. Erre a Quadrának leesett az álla, Ily vigasztalóra de még is találá.” = elképedt csodálkozásában. (kny, tréf) (Currens de lepore II./1. 163.)

angyal

9. Olyan, mint egy angyal = nagyon jóságos, szelíd. 45./293.

„Szíve jó volt, mint az angyal.” = jóságos és szelíd volt. (ir, vál) (Az utolsó szerencsétlenség I./2. 516.)

anya

10. Megkeserüli (az) anyja tejét = keservesen megbánja még ezt; (rég) 46./432.

„Akkor hánytassuk aztán nemesi jussunkat ... mikor meg fogjuk keserülni anyánk tejét.” = keservesen megbánja még ezt. (nép, biz) (Tempefői III. 207.)

ár

11. Megadja vminek az árát = meglakol, megbűnhődik érte, megkeserüli. 50./531.

„Hogy vonhatsz a sírnak szélén örök határt, Ha addig oly ritkán fizetel méltó árt?” = nem bűnhődik meg kellőképpen az arra érdemesült. (ir, vál) (A lélek halhatatlansága I./1. 343.)

árnyék

12. Nem ijed meg a maga árnyékától = bátor ember. 53./628.

„... vitéz egy ember, a maga árnyékától el nem szalad.” = nem fél semmitől, bátor (kny) (Gerson du Malheureux III.238.)

bab

13. (Egy szem) babot sem ér [Egy babot sem adnék érte v. rajta] = semmit sem ér. (rég) 61./5.

„Mindég ezeket a potom könyveket búvja, pedig mind össze sem adnék érte egy babot.” = még a semminél is kevesebbet ér. (nép, túlzó) (Tempefői III. 125.)

babér

14. Nem terem számára babér = csúfos kudarcra számíthat. (gúny) 62./36.
„És ha semmi érdemem Nem fog fejemre zöld babért tetetni” = ha minden munka ellenére kudarcra számíthatok (ír, vál) (Új esztendei gondolatok I/2. 506.)

bagaria

15. Behúzza [meghúzza v. összehúzza v. bevonja v. rég: megvonja] a bagariát = a) takarékoskodni kezd, b) meghúzza, megbecsüli magát. (táj) 63./51.
„S ha még azt sem kérdik, hogy van e gázsia, Csak szoruljon össze a jó bagaria.” = takarékoskodjon, és húzza meg magát (elh, biz) (Búcsú a magyar Múzsáktól II/1. 55.)

bagoly

16. Bagolynak sólyom fia = sokkal különb a fiad, mint amilyen te magad vagy. (táj, tréf. v. gúny) 63./74.
„Sóloznak bagoly fia, úgy szólván hát ökelme talán szényenl is magyar lenni.” = hogy lett a magyarnak ilyen németes fia? (nép, gúny) (Cultura III. 341.)

Bagos

17. Baj van Bagoson, elégett Borzás = nagy a baj (táj, tréf) 64./83.
„Édes nyúlám! hová lettél? Nekem két húszas kárt tettél. Oda Bagos!” = nagy baj van (elh, tréf) (Currens de lepore II./1. 164.)

bakk

18. Se kukk [se kakk], se bakk (tréfás ijesztgetésül mondott szó) = egy szót se szólt. (táj) 67./165.
„Músai ... meghajtotta magát, s egy sóhajrással mint a villám előlem eltűnt.
— Bakk! öcsém! = (kny, tréfás ijesztés) (Tempefői III. 222.)

Bálám

19. Áll, mint Bálám szamara (a hegyen) = tétlenül, szótlánul, bambán áll. (nép) 67./188.
„Hanem szamár Pálnak maradt két magzatja, Ezen járt Bálám is, a Próféta atyja.” olyanok, mint apjuk volt, tétlenek, bambák, buták. (kny, gúny) (Csetneki pergő II/1. 318.)

béke

20. Szent a béke = vége a haragnak, most már kibékültünk egymással. 79./518.
„... ha khell khell, ha nem khell, szhent a bhikességh.” = nem haragszunk egymásra akkor sem, ha nem tudunk üzletet kötni. (kny, biz) (Cultura III. 335.)

Bertók

21. Belenyert, mint Bertók a csíkba = jócskán ráfizetett a dologra. (táj, gúny) 81./588.
„De higye el nagyságod, Bertók is dominiumot vesz akkor a csík árából, mikor a ...” = még a ráfizető is sokkal jobban jár. (elh, gúny) (Tempefői III. 116.)

bibe

22. Eltalálta a bibéjét (Kresznerics krt 145.) [9]

„Sok gavallér pénzt is adott a spionnak, S kitudta bibéjét a szép kisasszonynak” = megtudta mi baja (kny, szép) (Dorottya I./2. 593.)

„Mindnyájan kacagtak a feleletére, Hihető, jól reá talált a bibére’ = ráhibázott a lényegre (kny, tréf) (Dorottya I./2. 607.)

bika

23. Akkor szólj, mikor a bika fingik (akkor is azt mondd: iszom uram, iszom v. rég: hallom uram) = kotnyeles gyermeknek mondják leintésképp: a te neved hallgass! (táj, durva) 84./671.

„Másik hajdú. Te pajtás, akkor szólj, tudod, amikor a bika ízél” = te pedig hallgass, (nép, durva) (Tempefői III. 226.)

bolondgomba

24. Nem ettem bolondgombát = nem ment el az eszem (hogy a szóban forgó dolgot megtegyem). 95./962.

„Légyen hála! észrevettem, Hogy bolond gombákat ettem.” = idejében észrevettem, hogy esztelenséget akarok elkövetni. (kny, szép) (Az emberiség s a szeretet I/2. 420.)

„Külömben akit már elért az ily bolondos gomba. Hiába küld az orvosért Bohó marad s goromba.” = akinek elment az esze, nem segíthetni azon. (kny, szép, gúny) (Kifakadás I./2. 405.)

bor

25. Bort, búzát, békességet (szép asszony feleséget) = népi jókívánság 96./993.

„Adjon Isten sok pénzt, bort, búzát pecsenyét” = (népi jókívánság (nép) (Dorottya I./2. 562.)

26. „*Tiszta forrás vízzel enyhül igaz szomja (ti. a munkás emberé). Mikor fejete- ket a sok bor elnyomja (ti. a dologtalan henyéket)* = megkötyagosodtok, (esetleg berugtok) a bortól. (kny, szép) (A nyár. I. 1. 63.)

borda

27. Rossz [gonosz] bordában szőtték, = rossz, gonosz ember... (nép) 98./1057.

„Akkor a gróf elhitetődött egészen a felől, hogy az úr nem jó bordából került, hogy gazember és bitang.” = rossz, gonosz ember. (nép, szép) (Tempefői III. 231.)

bors

28. Borsot tör vkinek az orra alá = bosszúságot okoz neki. 101./1118.

„... ne gúnyoljuk, Mert a nagy világnak orrát felborsoljuk.” = felbosszantjuk a világot. (kny, biz) (A tél I/1. 76.)

bot

29. Ütheti (már) bottal a nyomát — hiába keresi nem látja többé, mert eltűnt v. számára elveszett vki. vmi. 102./1153.

„A tüzes inguirens de ki nem süthette, a nyúlnek a nyomát bottal sem üthette.” = nem is keresheti, úgy eltűnt. (kny, tréf) (Currens de lepore II./1. 163.)

bőr

30. Ráhült a bőr = meghalt. (rég. gúny) 104./1209.

„Vén vagy, a meghült bőrt már hiába nyúzd.” = vén vagy, hiába akarod elpalástolni, a sírhoz közelítesz. (elh. gúny) (Dorottya I./2. 577.)

„Hej! de még rá hülne bőre, vigadozzunk!” = vigadozzunk addig is, míg meg nem hal. (elh. szép) (Karnyóné III. 285.)

31. Majd kiugrik [majd kibújik] a bőréből = a) nagyon örül; b) roppant türelmetlen, izgatott; c) nagyon bosszankodik. (biz) 104./1224.

„Nagyot kurjant: Jubilate! Bőréből majd kiszakad,” = nagyon örül. (kny, biz) (Békaegérharc I.1. 9.)

„— majd kiugrom a bőrcskéből, csak csendesen legyünk.” = nagyon örülök. (kny, tréf) (Karnyóné III. 272.)

„Köti virág-köteleit. S ah! felmászik a hátára, Majd kibúva ő felsége Bőriből a bikának;” = nagyon örült, izgatottan várta a folytatást (kny, tréf) (A tolvaj isten II./1. 218.)

„Tökölopi: Édes Csikorgóm! a verseidre ezt mivelte a lélek bennem, ugrált, majd kiugrott a bőréből” — nagy örömmel hallgattam a versedet (kny, tréf) (Tempefői III. 198.)

32. Húzza a bőrt a fagyon, (táj: hogy ne kopjon nagyon) = a) hangosan, horkolva alszik; b) mélyen alszik (nép) 105./1229.

„Míg Ferkó egy lészán hortyog s nyújtja bőrét” = mélyen alszik (nép, tréf) (Dorottya I./2. 605.)

33. Nem szeretnék a bőrében lenni = nem irigylem a helyzetét 104./1220.

„de ha hiányosság lesz, tudom nem búvnék a bőrödbe.” = nem irigylem akkor a helyzetedet. (kny, rossz) (Tempefői III. 142.)

34. A bőrt is lehúzza [lehúzná v. lenyúzná] az emberről [Az ember bőre alól is kiszedi a pénzt, rég: Bőréből is kivetköztetné az embert, Holt embernek bőrét is le akarta húzatni] = annyira kiszipolyozza, kiuzsorazza az embert, amennyire csak lehet. 104./1227.

„Jaj, régen eladták már a mi bőrünket.” = megfosztottak mindenüktől. (ír, szép) (A szabadsághoz II./1. 111.)

35. Kicszerzik a bőrét = (rendszeres fenyegetésként:) ellátják a baját. (táj) 105./1230.

„... hej ebágyából esett, majd mög rakom a bőrödet a gyé' má no dudolj neköm most edgyet...” = ellátom a bajodat. (nép, tréf) (Cultura III. 345.)

bűn

36. Vénebb a bűnnél [rég: Vén, mint a bűn] = nagyon vén. (táj) 109./1374.

„... vén már az asszonyod, mint a bűn.” = nagyon vén már (kny, gúny) (Karnyóné III. 284.)

cigány

37. Búsul [sóhajt(ozik) v. fohászskodik v. táj: suhárog], mint a kárvallott cigány = kesereg, sópánkodik. (nép) 113./49.

„...osztég mint a kárvallott cigány meglát egy galambot,” = amint ott kesereg, meglát egy galambot. (nép, tréf) (Tempefői III. 135.)

„Jaj uram, mint a kárvallott cigányok la!” = (A, „Hogy van?” kérdésre válaszul) = keservesen, rosszul. (nép, tréf) (Gerson du Malheureux III. 234.)

38. Nem szokta, mint cigány lova a szántást. = nem szokott hozzá (vmely munkához) és ezért nehezen megy neki. (nép) 114./72.

„de a dolog úgy se kell egyiteknem is, mint a cigánynak a szántás.” — rühelli a munkát mindegyikötök. (kny, gúny) (Cultura III. 331.)

39. „Currenst hozzatok már, mert sokat irtanak, Hogy tanulgassanak, mást is tanítsanak. De mint a cigánynak, úgy nekik sem használ, Amit belőlről a hosszú levél dictál.” = egyáltalán nem használ (elh, tréf) (Csetneki pergő II./I. 318.)

40. „Másik hajdú. Ni, be nagy méltóság a kamara cigánya.” = (gúnyos le-
kicsinylés) (nép, gúny) (Tempefői III. 226.)

csorba

41. Csorba esik valamin [Csorbát szenved vmi] = (főleg becsület, hírnév:) mások szemében csökken, kárt szenved. 132./380.

„S netán az örömben nagyobb csorbát tégyen” = csökkentené az örömet a jókedvet, a vigasságot. (kny, szép) Dorottya I./2. 565.)

„Az én őszám virtusának emlékezetébe az a sok esztendő semmi csorbát nem ejtett” = most is emlékeznek vitéz őszám virtusára (kny, szép) (Tempefői III. 161.)
Tempefői: Úgy de uram, még az a huszonnégy arany kicsiny csorbát ejt azon a négyszáz aranyon” = nem szenved kárt, ha négyszázból huszonnégy aranyat elkölt (kny, szép) (Tempefői III. 175.)

csuka

42. Hallgat, mint a csuka [mint a csuka a varsában] = nem szól, mert ludas a dologban). (nép) 133./414.

„csak csendesem legyünk, mint a hal a varsába...” = hallgassunk el gyorsán. (nép, tréf) (Karnyóné III. 272.)

csürhe

43. Úgy mennek [jönnek v. rohannak stb.], mint a csürhe = tolakodva, rendetlenül mennek, jönnek stb. 135./447.

„Egyik hajdú. Ne csinálj, őszám, olyan csúnya lármát az utcán, azt gondolk, hogy csürhe jön” = ne lármázz! (nép, biz) (Tempefői III. 226.)

csütörtök

44. Csütörtököt mond = a) (a fegyver csattan, de nem sül el; b) (terv, szándék) nem sikerül, nem valósul meg. 135./451.

„... ő is elsüti puskáját, De elhullatván kováját, Csütörtököt kiálta.” = felmondta a puskát a szolgálatot. (kny, tréf) (Békaegérharc I./I. 30.)

dézsma

45. Kiveszi belőle a dézsmát = belekóstol, noha nem kínálták, megdezsmál vmit. (táj) 141/112.

„Melyből most a kevély, a fősfény dézsmát vészen.” = a kevély és a fősfény ebből is elveszi a jogtalanul magának tulajdonított részt. (ír, vól) (Az estve I./I. 42.)

duga

46. Dugába dől = (terv vállalkozás) meghíúsul, semmivé lesz. 151./395.

„Óh dugába dült remények, Oh legények, oh legények!” = ó meghíúsult remények. (kny, biz) (Karnyóné III. 308.)

dupla

47. Dupla vagy semmi! = a) vagy a kétszeres tétet is megnyerem, vagy az egyik sem kell! b) vagy sokat nyerek, vagy mindent elvesztek. 152./423.

„Lipitlotty: Volt már rajta aprólékos nyereségem. De most feltettem már magamba, hogy vagy sokat, vagy semmit sem.” = vagy sokat nyerek, vagy semmi nem kell. (kny, túlzó) (Karnyóné III. 277.)

eb

48. (Az ebek harmincadján van [(Az) ebek harmincadjára jut v. kerül] = a) könnyelműen, gondatlanul bánnak valamivel, és ezért teljes pusztulás fenyegeti; b) nagyon rossz helyzetben, nagy bajban van vki. 155./3.

„Megszabadult szerencsére Ebek harmincadjától.” = szerencsésen megszabadult szorongatott helyzetéből. (nép, biz) (Békaegérharc I./1. 11.)

„Major de Szü megpillantván a Bürbő harmincadját,” = meglátta, hogy Bürbő nagy bajban van. (nép, tréf) (Békaegérharc I./1. 26.)

49. Eléri még az ebek harmincadját = majd elpusztul, majd tönkremegy még! (táj) 156./29.

„Eltakarodj, mert különben ismét elkapod az ebek harmincadját szedte, vette.” = bajba kerülsz, megrakunk. (nép, tréf) (Gerson du Malheureux III. 263.)

50. Eb ágyából esett (szidalomként) = gyalázatos, hitvány (ember). (rég) 155./7.

„Ez a Locsperdi is, az ebágyáról esett, Mit tesz?” = ez a gyalázatos, hitvány. (elh, rossz) (Dorottya I./2. 597.)

„Istók te — gyere má, — tán most is a hájas kubakba kutatsz, — hej ebágyából esett...” = te hitvány (elh, tréf) (Cultura III. 345.)

51. Eb ura fakó [táj: kurta] = parancsolj a kutyának; nekem ugyan nem vagy uram, tehát azt teszek, amit akarok. 156./25.

„Tempefői: Nékem hallják kendtek, a gróf uram, megengedjen magának, ennyit sem paracsol! Eb ura ő kegyelme.” = nekem nem uram, nem törődöm vele, bármit mond. (elh, biz) (Tempefői III. 226.)

52. Eb, aki (meg)bánja (rég: kutya, aki szánja) = a) én bizony nem bánom v. fogom megbánni, b) (megegyezés megpecsételésére:) hitvány ember, aki megszegi a megállapodásunkat. (nép) 155./9.

„Eb, aki kenteket, néném! megköveti,” = bizony nem követjük meg kenteket. (nép, gúny) (Dorottya I./2. 588.)

„Eb, akinek jókedve nincs, eb, akinek nem is lesz, Félre tőlünk gond, búbanat, vessz ki ma Korpádról vessz,” = ma mindenki vidám, jókedvű legyen, csoda vigye aki nem az (nép, tréf.) (Krisztina napra II./1. 375.)

53. Úgy bánik vele, mint a kutyával = durván, megalázóan, komiszul bánik valakivel. 406./2246.

„Másik hajdú: Jöjjön ma ked, ha akar; mert ha nem engem úgy segéljen most mindjárt, úgy viszem fel kendet, mint az ebet.” = jöjjön, mert különben megfogom és kíméletlenül felcipelem. (nép, szép) (Tempefői III. 226.)

ég (fn)

54. Esküszik [esküdözik] égre-földre = esküszik mindenre, ami szent. 164./226.

„Akárkinek tárva volt szívem birtoka,

Az ég, a föld tudja, én nem vagyok oka.” = esküszöm mindenre én nem vagyok oka. (ir. túlzó) (Dorottya I./2. 576.)

egri

55. Elnyeri [kivívja v. táj: felvágja v. felnyeri v. rég: felkapja v. felüti] az egri nevet = jeles dolgot cselekszik, becsületet szerez magának. (nép) 166./277.

„Menjen kend a nemes gavallérok közé

Ki nyer egri nevet, akkor lássuk válé!” = ki szerez becsületet magának. (ir, vál) (Tempefői III. 201.)

„Kik voltak vezéri az amazonoknak

S örök egri nevet kik nyertek magoknak.” = életre szóló elismerést, becsületet ki szerez magának. (ir, vál, gúny) (Dorottya I. 589.)

egy

56. Egyet mondok, kettő lesz belőle = van egy jó gondolatom, szerencsés ötletem. 166./284.

„Hát még ha egyet mondok: vén már az asszonyod. ... s miért ne lehetne az ő szobalánya az ő férjének feleségévé?” = hát még ha egy jó gondolatomról is beszélek. (kny, tréf) (Karnyóné III. 284.)

„Carnevál felkiált: Urak, egyet szólok!” = nagyon szerencsés ötletem támadt! (kny, vál) (Dorottya I./2. 566.)

éjszaka

57. Jó éjszakát mond vkinek, vminek = végső búcsút vesz, örökre megválk tőle, mert annak már vége, annak már befellegzett. (nép, irod.) 167./332.

„Kurjongat, s a bűn jó'szakát izenget” = jókedvében búcsút vesz a bánattól. (nép, tréf) (A tél I./1. 75.)

„Ötször vették egymás nyakát

Ötször mondtak jó éjszakát.” = ötször búcsúztak el az élettől. (nép, tréf) (Békaegér-harc I./1. 24.)

élet

58. Ha kedves az élete = (rendsz. népmesékben, tiltást kifejező főmondat után) ha nem akar meghalni 170./392.

„Ki nem mertünk a mocsár közül jönni oly kedves volt életünk.” = nem akarunk elpusztulni. (nép, vál) (A bagoly és a kócsag II./2. 404.)

epe

59. Elfutja [előnti] az epe = hirtelen haragra gerjed. 176./551.

„Ordas epesárral torkig öntöm őket...” = haragra gerjesztem őket. (kny, túlzó) (Dorottya I./2. 573.)

ész

60. Édes eszem, tojjál [tojnál] meg! = a) (tréf) most legyen okos, most kellene egy jó ötlet! b) (gúny) (annak mondják, aki vmi oktalanságot követett el, ostoba

tanácsot adott, olyat mondott, amit mindenki tud, v. aki nem jól végzett vmit:) = hogy lehetsz ilyen ostoba?! (táj) 181./687.

„Rozália: Te ostoba, hogy jöhetett volna onnan ki béka. Szuszmir: Űh! édes eszem toj meg.” = hogy kérdezhet ilyen ostobaságot. (nép, gúny) (Tempefői III.141.)

61. Elment az esze (Ballagi 117./2000) [10]

„Karnyóné: Ej te kis bohócska, most megint elment az eszecskéd, azt a commissiócskát sem tudtad megmondom a Lázárocskának?” = megbolondultál? (kny, szép) (Karnyóné III. 269.)

„Egyik hajdú: Ne gondoljon az úr vele, akár mit csinál ő most bort kapott. Az ő esze egy kicsinyég búcsút jární van most” = elment az esze a bortól. (nép, gúny) (Tempefői III. 231.)

fa

62. Nagy [nehéz] fába vágja [táj: veri] a fejszé(jé)t = nehéz dologba kezd, olyasmire vállalkozik, ami könnyen meghaladhatja az erejét. 187./10.

„Nem, nem! gondolkozva kell bánni nagy fával, Sok kézzel kell néki menni s sok baltával.” = meggondoltan kell hozzáfogni a nagy vállalkozáshoz. (ir, gúny), (Dorottya I./2. 582.)

fakép

63. Áll, mint a fakép = szótlantul bambán áll. (rég) 192./128.

„... rátettük a vasat a lábára, csak hallgat, mint a fakép Nagyidán.” = egyetlen szót sem szól. (elh, biz) (Gerson du Malheureux III. 259.)

„Én csak én legyek hideg? Hát a szépet S a faképet, Nem különböztetni meg?...” = nem különb a szerelemre vágyó tüzes fiatal, mint a szótlán, bamba? (elh, vál) (A szerelem tilalma I./2. 378.)

farka

64. „Másik hajdú: Jöjjön kend, kincsem, teremtésem, mert vesszek el, a farka alá hányanak kendnek, annyit tudok benne.” = elnászpárgolják kendet (nép, tréf) (Tempefői III. 226.)

farkasszem

65. Farkasszemet néz = a) sokáig, merően rendsz, pillantás nélkül vkinek a szemébe néz, b) nem tér ki vki vmi elől, hanem bátran szembeszáll, dacol vele. 199./303.

„... hanem ispiionnak kell annak lenni, mert ő rá egész világ farkasszemmél néz.” = az egész világ ellenségesen szemléli. (kny, rossz) (Tempefői III. 181.)

fej

66. Fő a feje = nagy gondban van, nagyon töpreng vmin. 203./424.

„... te mindég olyan haszontalanságokba főződ az eszed.” = haszontalanságokon töprengsz, gondolkodol. (kny, rossz) Tempefői III. 125.)

67. Kiver vkinek a fejéből = a) (vkit, vmit:) sikerül elérnie, hogy vki ne gondoljon többé vkire, vmire. b) (vmit:) vmi azt okozza, hogy vki nem tud magában felidézni vmit, nem tud visszaemlékezni vmire. 204./455.

„Én eleget vertem a fejébe, hogy vesse el azt az alávalóságot,” = rábeszéltem, hogy vesse el azt a gondolatot (kny, biz) (Tempefői III. 128.)

68. Vkinek a fejére olvas valamint = megmondja vkinek szemtől szembe, hogy miben tartja vétkesnek, hibásnak, v. hogy milyen mulasztásokat tulajdonít neki. 205./470.

„S így nem is ügyelvén az ő mentségére, Ezt a szentenciát olvasták fejére.” = megmondta, miben tartja vétkesnek. (kny, nép) (Dorottya I./2. 603.)

69. Elveszti a fejét = egészen megzavarodik, és olyasmit tesz, amit megfontoltan nem tenne meg. 205./479.

„Csiklándik bennem minden rész, Hogy majd az eszem is elvész.” = megzavarodom, ostobaságot követek el. (kny túlzó) (Dorottya kínjai I./2. 414.)

70. Töri a fejét = a) (vmiben:) nagyon gondolkozik, töpreng valamin, b) (vmiben:) vmit tervez, forral, vmi csínyat v. rosszat akar elkövetni. 205./496.

„Mert ott is ébren tart az álom, S fejem Lilin töröm.” = Lillára gondolok, sorsomon töprengök. (kny, biz) (Még egyszer Lillához I./1. 527.)

„Fejemet nem töröm, Jobb annál az öröm.” = nem kínozom magam töprengő gondolatokkal. (kny, biz) (Felvidulás I./1. 121.)

feketeleves

71. Hátra van még a feketeleves [táj: Majd lesz neked feketeleves]! = ezután jön még csak a dolog kellemetlenebbik része! 207./541.

„Gyere csak, ország bolondja, a hol várnak fekete levesre.” = majd kapsz te még! (nép, rossz) (Tempefői III. 226.)

fenék

72. Nem fenékgig tejfel = neki is megvannak a hibái, ő sem feddhetetlen, ill. az sem kifogástalan. 211./639.

„Azt gondolta, fenékgig tejfel vagyok,” = azt gondolta feddhetetlen, kifogástalan vagyok. (nép, tréf) (Karnyóné III. 287.)

fitty

73. Fittyet hány [rég: vet] vkinek, vminek [rég: Fittyet hány vkinek az orra alá] = fel sem veszi, rá sem hederít, semmibe sem néz. (biz) 214./721.

„Pedig pernahájder, gézengúz, koszlóbar. Mégis ő mér hányni a dámáknak fittyet;” = nagy merészen semmibe sem nézi a dámákat. (kny, biz) (Dorottya I./2. 587.)

fog

74. Plátó és Socrates fogak között (mintegy félbe harapva, igen homályosan, nem világos kifejezéssel) mondták, hogy egy Istennél több nincsen. (Baróti Sz. Dávid 154./4.) [11]

„Nem méltóztatik ő kimondani a szót, Az á-t o-nak mondja, á-nak teszi az ó-t. Ezt is foga között szűrve kell kitenni, Különben parasztoss komisch fogna lenni.” = választékosan, nehézkiesen ejti ki (elh. gúny) (A kevés I./1. 109.)

75. „*Antal. S mi baj ... így a fogam közsé állott a kísértet látás*” = a kísértet-látás megrémített. (nép, tréf) (Gerson III. 234.)

font

76. Fontba vet [fontra vesz] vmit = a) alaposan meggondolja, megfontolja (a mondanivalóját), b) vmihez hasonlít, vmivel összemér vmit. (rég) 218./824.

„Ki részrehajlástól soha meg nem rontott Jobb kezeddal tartos a mérséklő fontot,” = meggondoltan, részrehajlás nélkül döntesz. (ir, vál) (A lélek halhatatlansága I./1. 343.)

főkötő

77. Főkötő alá jut [kerül] = férjhez megy, feleségül veszik. (nép) 219./860.

„De kisebb mint asszony, mivel Még a feje fedetlen.” = még nem ment férjhez. (elh. szép) (Az asszonyi állhatatlanságról II./1. 155.)

„Miért juttattatok hatvan esztendőre,

Ha szert nem tehetek egy rossz főkötőre?” = ha férjhez nem mehetek bárkihez. (nép, tréf) (Dorottya I./2. 575.)

föld

78. Olyan kényes, hogy alig tud a földre lépni [rég: Ha lehetne, (a) földre sem háгна] = nevetségesen kényes, rátarti. (táj) 229./901.

„Sajnálja a földre bocsátni lábait,

Utálván a véle testvér föld porait,” = nevetségesen kényes, rátarti. (ir, gúny) (A kevély I./1. 109.)

„... felszállok a levegőbe, sajnálván a földre is hágni.” = (a pillangó mondja, aki kényes, rátarti.) (nép, vál) (A méh és a pillangó II./2. 414.)

fül

79. A fülébe pisilnek a lányok = (legényről:) semmibe sem veszik, vagy éppen csúfot űznek belőle a lányok. (táj, durva) 225/1023.

„... és minden leány fülébe pesel ma; Neked szól a lecke te gizgaz, te selma” = csúfot űzünk ma belőled. (elh, gúny) (Dorottya I./2. 587.)

80. Megüti a fülét vmi = véletlenül meghallja és figyel rá. 226./1042.

„S a fülükbe ily szó mennyiszer ütközött

A dámázók között s a kártyázók között” = véletlenül is sokszor hallhattunk ilyen szót. (elh, vál) (A tél I./1. 76.)

fülhegy

81. (Fél v. csak) fülhegygel hall = nem megbízható forrásból v. csak bizonytalanul hall vmit. (táj) 226./1055.

„A szegény megboldogult atyámtól fülhegygel hallottam...” = nem biztos, hogy jól hallottam, s az sem, hogy igaz volt. (nép, tréf) (Gerson du Malheureux III. 238.)

füst

82. Füstbe megy = *a)* (terv, remény, szándék:) megghiúsul, nem válik valóra, *b)* (rég) (pénz, idő, munka:) nem marad semmi látatja, eredménye, megsemmisül. 227./1078.

„... az is mind az Asszony gyengesége miatt, mind azért, hogy én az olyanokkal bänni nem tudok, vagyis tudni nem szeretek, füstbe ment” = „megghiúsult, nem vált valóra (elh, nép) (Levél Kazinczynak II.2. 786.)

„Miolta tőled távol esvén Reménye füstbe szállt.” = szertefoszlott a remény is. (elh, vál) (Még egyszer Lillához I./2. 527.)

„Még is fél, retteg, hogy mindenek ellene állnak S megfosztván attól, mindene füstbe megyen” = félhet attól a gazdag, hogy mindenét elveszti (elh, vál) (A virtus legbátorságosabb kőfal II./1. 242.)

83. „*A nagy világ a többiekkel Fel se vész és füstbe hagy, s néz rád megvető szemekkel. Nem csuda poeta vagy.*” = nem segít, bajban hagy (nép, vál) (Csokonai verses válasza Vályi Klárához II./1. 139.)

garabonciás

84. Mindig innék, mint a garabonciás diák = nagyon szereti a tejet. (táj) 231./64.

„... meglát, tehenet fejet, S a garabonciás diáknak önként fog adni tejet.” = szívesen fogadja — és olyanak, amilyen. (nép, tréf) (Lócsere II./1. 266.)

garas

85. Nem ér egy lyukas garast sem [Egy árva v. rég: egy bagarus garast sem ér] = semmit sem ér. 232./88.

„Nem ad ez a verselésnek semmi dísz, noha ... egy kettő akkor elcsúszhat, mint a bagarus garas = egy-két semmit érő is elcsúszhat a jó között. (nép, biz) (A magyar verscsinálásról II./2. 532.)

„... olyanall töltöd az idődet, a mi mondván, egy fél pénzt sem ér.” = haszontalanságokkal, semmit érő dolgokkal töltöd az idődet. (nép, túlzó) (Tempefői III. 125.)

gát

86. Helytáll a gáton [Megállja a gátat] = bátran, férfiasan viselkedik. (rég) 233./103.

„Rajta, nemes lelkek! álljunk ki a gátra,” = vállaljuk a veszélyt, viselkedjünk férfiasan, bátran. (kny, vál) (Marosvásárhelyi gondolatok II./1. 41.)

„Maga Troxartax állta ki, Utoljára a gátra,” = Troxartax a csata utolsó menetében vetette be bátorságát, erejét. (kny, vál) (Békaegérharc I./1. 30.)

87. Ember [legény] kell a gátra = olyan emberre van szükség, aki meg tud küzdeni a nehézségekkel, aki férfiasan tud helytállni. 233./107.

„De minthogy csakugyan ember kell a gátra, Kóród el fog vinni innen Tiszahátra.” = olyan férfira lesz ott szükség, mint amilyen az ünnepezt. (nép, biz) (Köszöntő II. 1. 142.)

88. Gátat vet vminek = megakadályozza vminek a szabad megnyilatkozását v. a terjedését. 233./108.

„...ott cserkésze, Hogy neki gátat tégyen: = Blatovszki meg akarta akadályozni, hogy a széledő harcosokat összeteterlje Deszkarági. (kny, biz) (Békaegérharc I./1. 28.)

gége

89. Megázztatja [meglocsolja v. megkeni] a gégét = beiszik. (táj, ritk.) 238./227.
„Kik dosztog locsolják a spongyia gégét?” = nagyon sokat isznak. (nép, biz) (Kata napra II./1. 377.)

gomba

90. Mai [eső után nőtt] gomba, benne a féreg = gyorsan csinált karriert, de hitvány ember. (rég, gúny) 240./294.
„Azért így szól rólam véled sok goromba,
Hogy ez csak egy esős időbe nőtt gomba,” = hirtelen felkapaszkodott hitvány ember. (elh, gúny) (Rút ábrázat s szép ész I./1. 51.)

gordiuszi

91. Kettévágja [megoldja] a gordiuszi csomót = egyszerűen, röviden intéz el mely nehéznek, bonyolultnak látszó ügyet, feladatot. 242/339.
„... eddig ketté volna vágva a csomó, túl volnék kincsem mindenem.” = elintéztem volna a kettőnk ügyét, ezt a nehéz, bonyolult feladatot. (kny, biz) (Vajda Juliánához II./2. 650.)

gőz

92. Gőzben van = nagyon el van merülve, nagy munkában van, teljes odaadásal foglalatoskodik. (rég, argó) 243./375.
„Tréfa, nyájasság eltűnik; Csak setétes gondolat Vont körültem gőzfalat!” = semmivel sem törődve elmerültem a keserűségben. (elh, vál) (Az emberiség s a szeretet I./2. 420.)

guta

93. Megüt a guta = (egyes szám első személyű tárgyra vonatkoztatva:) megöl a bosszúság. (kny, biz) 245./415.
„Majd hogy a guta meg nem üt!” = majdnem megöl a bosszúság. (kny, biz) (Dorottya kínjai I./2. 412.)
„Nevettében majd a guta meg nem üti.” = szinte belebódulnak a kacagásba. (kny, biz) (Dorottya. I./2. 571.)

gyanúper

94. Él a gyanúperrel = alapos gyanú ébred benne, megsejt vmi turpisságot, vmi rosszat. 248./12.
„Magam is élvén a gyanúperrel, egy más levelet készítettem.” = igen gyanakodtam (kny, vál) (Tempefői III. 216.)
„Éltem mindjárt a gyanúperrel s gondoltam magamba.” = gyanakodtam, rosszat sejtettem. (kny, vál) (A bagoly és a kócsag II./2. 407.)

gyep

95. (Gyere bajszos) gyepre bajszos! [rég: Ki a gyepre!; Gyere legény!; Gyöpre a törökkel!; Ki a törökkel a gyepre] = (felszólítás közdelemre, birokra:) lássuk, ki az erősebb! (táj) 249./38.
„Ki tart adósának, ki húz a gyepre ki?” = lássuk, ki méri össze velem az erejét. (nép, tréf) (A bor ital mellett II./1. 370.)

gyeplő

96. Utána [közéje] veti [meg v. nekiereszti v. tágra ereszti] a gyeplőt = felhagy vkinek v. vmely közösségnek az irányításával, szabadjára ereszt vkit v. vkiket. 249./47.

„Hol egyedül lévén pályát nyit magának,
Szabad gyeplőt ereszt minden haragjának,” = szabadjára ereszt haragját. (nép, szép) (Dorottya I./2. 575.)

„... mindent a mit előmbe ír, pontig végbeviszek és ha akkor sem érzem osztán semmi foganatját, életem nyakába vetem a gyeplőt...” = nem irányítom az életem: lesz ami lesz (nép, vól) (Obernyik Józsefhez II./2. 805.)

hallgass

97. Hallgass a neve = nincs joga szólni, véleményt nyilvánítani. 262./17.

„Rozália: Kendnek hallgass a neve, Ebhendi uram!” = nem tehet bíráló megjegyzéseket kend. (kny, rossz) (Tempefői III. 139.)

háló

98. Hálóba [hálójába] ejt [kerít v. csál] vkit = ravaszul céljának eszközévé teszi, behálózza. 264./188.

„Magok az álnokság hálóját hintik el
S a törvény kötelét csúfolva tépik el.” = ravaszul becsapják a gyanútlan embereket. (ír, vól) (A lélek halhatatlansága I./1. 344.)

hám

99. Kirúg [ritk.: kilép v. kikap] a hámból = a) eltér a józan szolid élet rendjétől, mulat egy nagyot; b) (ritk.) letér az erkölcs útjáról. 265./219.

„Osztán hát Antal mit vétett?...”

Ő ugyan nem igen rúgja a hámfát.” = ő ugyan nem sokat számít, nem tér el a rendtől. (nép tréf) (Gerson du Malheureux III. 239.)

hamu

100. (Olyan vén v. ritk.: fáradt, hogy) a hamut is mamunak mondja = olyan öreg, fogatlan, (ill. ritk. olyan fáradt,) hogy beszélni is alig tud. 266./250.

„Úgy, hogy ha béliottant ajakit kifejt, A hamut mamunak ejti...” = öreg, fogatlan, (kny, gúny) (Dorottya I./2. 558.)

101. Hamu alatt lappangó tűz = kitörésre kész szenvedély v. forradalmi hangulat. 266./251.

„Az Éris szikrái... a banyáknak szívekben, májokban, Mintegy hamu alatt, még benn lappanganak...” = kitörésre várva a támadási időpontot lesik. (ír, vól) (Dorottya I./2. 582.)

harmat

102. Gyenge [olyan], mint a harmat = a) nagyon finom, nagyon puha (tárgy) b) törékeny, kíméletre szoruló, c) (gúny) hitvány, értéktelen (emberi alkotás, megnyilatkozás). 270./331.

„Hószín nyakán örv van, mint a gerlicének, Gyengébb a harmatnál bőre szép kezének.” = nagyon finom, puha. (ír, vól) (Dorottya I./2. 557.)

has

103. (A) hasa az istene = az evés és az ivás a legfőbb gondja. 270./345.
„Finnyás henyék, kiknek a has istenetek,” = csak az evéssel, ivással töltődtek. (kny, gúny) (A nyár I./1.63.)

hattyú

104. Hattyú a ludak [a libák] között = valamely közösségben a legkiválóbb, a többiekhez mérten a legértékesebb ember (rég) 274./459.
„Mit is cseveg a hattyúk közt, mint a lúd, sőt varjú?” = mit verselsz itt a tehetségesek között, te értéktelen. (elh, gúny) (Tempefői III. 201.)

hédervári

105. Úgy fityeg rajta a ruha, mint a hédervári bábán = rendetlenül lóg rajta a ruha (rég) 279./582.
„S mint a hédervári bábán, Úgy fityeg rajt’ a ruha.” = rendetlenül áll rajta a ruha. (nép, gúny) (Aranyujtásos nadrág II./1. 311.)

hely

106. Helyén van a szíve = nem ijed meg egykönnyen. 281./635.
„Titkot közlök véled, szíved legyen helyén,” = nehogy megijedj. (kny, biz) (Dorottya I./2. 581.)
107. Helyén van az esze = nehéz helyzetben is ügyesen feltalálja magát, nem jön zavarba, nem lehet egykönnyen rászedni 281./636.
„Helyén van még az én eszem; Olytól nem is tanulok,” = minden helyzetben feltalálom magam, ilyen embertől nem tanulok. (kny, szép) (Kifakadás I./2. 408.)

Hencida

108. Hencidától [Hencidáról] Boncidáig, folyt a sárga [rég: a jó] lé [a bor] = (népmesékben) pompás, gazdag lakomát, kül. lakodalmat csaptak. 282./653.
„... hát nagy lakodalmat ütöttek; Hencidától fogva Boncidáig folyt a sárga lé.” = pompás gazdag lakomát ülték. (nép, tréf) (Tempefői III. 140.)

herkópáter

109. A herkópáternek sem = semmiképpen sem, semmi unszólásra v. kényszerítésre sem. 282./666.
„én pedig megmondom magyarán a Herkó páter előtt is.” = bárki előtt megmondom. (nép, tréf) (Cultura III. 358.)

hét (fn)

110. Hány hét a világ? = hogy vagy, mi újság? (nép) 282./678.
„Na Pofók bácsi, eb a lelkit, hány hét a világ, ...” = hogy van, történt-e valami (nép, biz) (Cultura III. 356.)

hideg

111. Megveszi a hideg = (ember, állat, testrész) megfagy. (táj) 284./714.
„Megvette a hideg már benne az ikrát,” = megfagyott benne az ikra, megöregedett (kny, gúny) (Dorottya I./2. 572.)

hipp-hopp

112. Hipp-hopp hírével jár = hamar jön, hamar megy. (táj) 284./733.
„... valahogy hipp-hopp hírével el ne vigye kend.” = hamar, észrevétlenül el ne vigye. (nép, tréf) (Tempefői III. 181.)
„Te is hipp-hopp hírével jársz, oh Pégaze igaz é?” = nagyon sebesen jársz (nép, biz) (Lócsere II./1. 266.)

hír

113. „*Felháborodva zúgának, Mint a József halálának Hírére a magyarok.*” = nagy zúgás támadt (elh, tréf, gúny) (Békaegérharc I./1. 17.)

hó

114. (Olyan) fehér, mint a hó [táj: mint a leesett v. mint leszakajtott hó] = nagyon szép fehér (pl. kenyér, bőr, frissen meszelt fal). 286./789.
„Fehér orcád mint a hó, Az enyimhez hasonló, = nagyon szép fehér (itt pejoratív értelemben.) (kny, gúny) (Cultura III. 343.)

horog

115. Horogra kerül [akad] vki = sikerül elfogni, letartóztatni; sikerül vkit férjnek v. udvarlónak megszerezni. 290./902.
„Maskírozni kéne magát, Így ha módját tehetné, Jó volna, ha a szép prédát Horgára keríthetné” = jó volna megszerezni a szép fiatal lányt. (kny, biz) (A tolvaj isten II./1. 216.)

hűvös

116. Hűvösre tették [táj: Hűvösön van a párnája; rég: A hűvösön kuruttyol] = börtönbe került. (tréf) 294./1003.
„... itt szellőztetjük ökelmét, azután majd a hűvösre tesszük.” = börtönbe zárjuk. (kny, gúny) (Tempefői III. 181.)

JEGYZETEK

- [1] HARSÁNYI ISTVÁN—GULYÁS JÓZSEF, Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Bp., 1922. I. 198—9.
[2] O. NAGY GÁBOR, A frazeológiai szókapcsolatok stilisztikai szerepe. (Pais-Eml.) Bp., 1956. 543.
[3] O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások, Bp., 1966. 564, 762.
[4] HARSÁNYI ISTVÁN—GULYÁS JÓZSEF, Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Bp., 1922. III. 216.
[5] O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966.
[6] A magyar nyelv értelmező szótára I—VII. 1959—1962.
[7] BENKŐ LÁSZLÓ, A Juhász-szótár szerkesztési forgatókönyve. Szeged, 1967. (Különl.)
[8] A szótárírás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában (ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk.) Bp., 1962.
[9] KRESZNERICS FERENC, Válogatott Köz-mondások, melyeket Egybe szedni kezdett 1791 esztendő-től fogva. (MTA kt. M. Nyelvtud. 4. r. 12.) 145.
[10] BALLAGI MÓR, Magyar példabeszédek, közmondások és szólárások gyűjteménye. Szarvas, 1850. 117.
[11] BARÓTI SZABÓ DÁVID, A' magyarság' virági. Komárom. 1803. 154.
Az anyagot HARSÁNYI ISTVÁN—GULYÁS JÓZSEF, Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Bp., 1922. I—III. kiadásból gyűjtöttem.

СЛОВАРЬ ПОГОВОРК НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЧОКОНАИ

Миклоше Розгони

Одним из достоинств творчества Чоконаи является то, что он умело использует просторечие, обращает внимание писателей-современников на просторечие, как на неисчерпаемый источник пополнения языка. Чоконаи пытается ввести просторечные элементы в литературный язык.

Особенно часто использует Чоконаи поговорки, отличающиеся большой экспрессивностью. Сравнения словарных форм с формами, использованными поэтом, показывают, с одной стороны, насколько находчив Чоконаи в употреблении поговорок, с другой стороны, как умело вводит он поговорки в ткань художественного произведения.

Знание поговорок связывается поэта с читателем, так как читатель принимает участие в осмыслении значения поговорок, и это создаёт определённое настроение у читателя.

В словаре толкуются все поговорки, использованные Чоконаи, даётся стилевая характеристика поговорок, обращается внимание на употребление и экспрессивность поговорок.

WÖRTERBUCH DER REDENSARTEN AUS CSOKONAI'S DICHTERSPRACHE

Von M. Rozgonyi

Csokonai's Lebenswerk enthält zahlreiche sprachliche Werte, und eines seiner Verdienste ist, dass er sich mit ausserordentlicher Sorgfalt der Volkssprache zuwendet. In seinen Schriften stellt er die Möglichkeiten der Entwicklung unserer Sprache dar, und damit macht die zeitgenössischen Schriftsteller auf die Volkssprache als auf eine unerschöpfliche Quelle aufmerksam. Er selbst hütet die Werte der Volkssprache mit ängstlicher Liebe und möchte sie in die Literatursprache hineintragen.

Unter den phraseologischen Wortfügungen ist die Expressivität der Redensarten am beträchtlichsten, und das aus Csokonai's Lebenswerk gesammelte Material zeugt davon, dass sie die Möglichkeit der Analyse von sehr vielen Gesichtspunkten bieten. Wir können die lexikalische Form mit der Version des Dichters vergleichen, und es kann beobachtet werden, wie erfinderisch sich Csokonai bei der Anwendung von Redensarten zeigt, andererseits aber wie schmeidig sich die Wortfügung unter der Lenkung der schöpferischen Phantasie des Dichters wandelt.

Wir können weiterhin feststellen, dass der Dichter und der Leser durch Kenntnis der Redensart miteinander verbunden werden. Der Letztere nimmt schöpferisch an Auffassung und Empfindung der Bedeutung und Stimmung der im Werk vorkommenen Redensart teil. Seine vorhandenen Kenntnisse lässt er nach der vom Dichter suggerierten Art verändern, eventuell in Gedanken ergänzen.

Im lexikalischen Teil werden alle Redensarten von Csokonai durch die Autorin gedeutet, und die Redensarten erhalten auch eine Stilqualifizierung nach dem Kreis der Verwendung und nach der Expressivität (dem Ausdruckswert).